

National Journal of Hindi & Sanskrit Research

ISSN: 2454-9177

NJHSR 2026; 1(64): 97- 100

© 2026 NJHSR

www.sanskritarticle.com

डॉ० प्रीति सिरौटीय

सहा० आचार्य, संस्कृत विभाग,
नेहरू महाविद्यालय, ललितपुर,
उत्तर प्रदेश, भारत

भट्टलोलट्ट- भट्टनायक- शंकुक- अभिनवगुप्त : रससिद्धान्तस्य सौंदर्यशास्त्रीयम् अनुशीलनम्

डॉ० प्रीति सिरौटीय

सारांश (Abstract)-

भारतीय काव्यशास्त्रपरम्परायां रससिद्धान्तः केन्द्रीयः विषयः अस्ति। भरतमुनिप्रणीतनाट्यशास्त्रात् आरभ्य काश्मीरशैवदर्शनपर्यन्तं रसविचारः क्रमशः परिष्कृतः। अस्य परिष्कारस्य विकासक्रमे भट्टलोलट्ट, शंकुक, भट्टनायक तथा अभिनवगुप्त इत्येते आचार्याः अत्यन्तं महत्त्वपूर्णां भूमिकां निर्वहन्ति। एतेषां रससिद्धान्तानां सौंदर्यशास्त्रीयम् अनुशीलनम् अस्मिन् शोधपत्रे क्रियते।

बीजशब्दाः : रस, अनुभाव, भावकत्व, साधारणीकरण, अभिनवगुप्त, काव्यसौंदर्यम्।

प्रस्तावना-

भारतीयालङ्कारशास्त्रस्य इतिहासे रससिद्धान्तः काव्यस्य आत्मा इति सर्वसम्मतं मतम्। "विभावानुभावव्यभिचारिसंयोगाद्रसनिष्पत्तिः" इति भरतवाक्येन रसस्य तत्त्वं निर्दिष्टम्। तथापि रसस्य अनुभूतिस्वरूपे, तस्य निष्पत्तिप्रक्रियायां, पाठक- दर्शक- सहृदयस्य भूमिकायां च आचार्यभेदेन विभिन्ना व्याख्याः प्रादुर्भूताः।

भट्टलोलट्टः रसस्य वास्तविकतां प्रतिपादयन् तं भावविशेषरूपेण स्वीकरोति; शंकुकः अनुकरणवादं प्रतिष्ठापयति; भट्टनायकः भावकत्व- भोजकत्वाभ्यां साधारणीकरणसिद्धान्तं प्रतिपादयति; अभिनवगुप्तः तु एतेषां सर्वेषां समन्वयं कृत्वा रसस्य परमार्थं ब्रह्मानन्दसहचरं दर्शयति।

भट्टलोलट्टस्य रससिद्धान्त सौंदर्यशास्त्रीय विवेचनम्-

भट्टलोलट्टः (८- ९ शताब्दी) रससिद्धान्ते प्रथमः भाष्यकारः मन्यते। सः भरतवाक्यस्य शब्दशः व्याख्यां कृत्वा रसस्य वास्तविकत्वं प्रतिपादयति। तस्य मतानुसारं—

नाट्ये व्यक्ताः स्थायिनो भावाः एव रसाः।

अर्थात् नाट्ये दृश्यन्ते ये स्थायीभावाः, ते एव प्रेक्षकस्य हृदये रसतां प्राप्नुवन्ति। अस्मिन् मते रसः किञ्चित् पृथक् न, अपि तु भावस्यैव परिपक्वावस्था।

रसस्य वास्तविकतावादः-

भट्टलोलट्टः रसस्य वास्तविकतावादं (Objectivism) समर्थयति। तस्य दृष्ट्या नाट्ये ये भावाः अभिनेतृभिः प्रदर्श्यन्ते, ते एव रसाः। रसः न प्रेक्षकचित्ते कल्पितः, न च ज्ञानमात्रजन्यः, अपि तु नाट्यवस्तुनि निहितः।

एतस्मिन् सन्दर्भे सः शंकुकादीनां अनुकरण- ज्ञानवादान् अप्रत्यक्षतया खण्डयति। यतः यदि नाट्ये भावाः केवलं अनुकरणमात्रं स्युः, तर्हि रसास्वादस्य तात्त्विकता न सिद्ध्येत।

अनुभाव- विभाव- व्यभिचारिभावानां भूमिका-

भट्टलोलट्टस्य सिद्धान्ते विभावादयः रसस्य कारणानि न, अपि तु उद्बोधकानि भवन्ति। स्थायीभावः नाट्ये पूर्वमेव विद्यमानः; विभावादयः तं केवलं व्यक्तीकुर्वन्ति। अतः— रसनिष्पत्तिः नाम न

Correspondence:

डॉ० प्रीति सिरौटीय

सहा० आचार्य, संस्कृत विभाग,
नेहरू महाविद्यालय, ललितपुर,
उत्तर प्रदेश, भारत

नूतनभावोत्पत्तिः, किन्तु विद्यमानस्थायीभावस्य प्रकाशनम् एषा व्याख्या रसस्य उत्पाद्यत्वं न, अपि तु अभिव्यक्तिरूपत्वं दर्शयति।

सहृदयस्य स्थानम्-

भट्टलोलट्टस्य मतं सहृदयस्य आन्तरिकभूमिकां विशेषतया न विवृणोति। प्रेक्षकः नाट्ये विद्यमानं रसं केवलं गृह्णाति—इति तस्य अभिप्रायः। रसास्वादः प्रेक्षकस्य चित्तव्यापारविशेषणं न, अपि तु नाट्यवस्तुगुणेनैव सिद्धः इति ध्वनितम्। एतदेव अस्य सिद्धान्तस्य प्रमुखा सीमा मन्यते।

सौंदर्यशास्त्रीय विवेचनम्-

भट्टलोलट्टस्य रससिद्धान्तस्य सौंदर्यशास्त्रीयं मूल्यं बहुविधम्—

1. वस्तुनिष्ठसौंदर्यदृष्टिः - सौंदर्यं काव्य- नाट्ये निहितम्, न केवलं आस्वादके।
2. भरतपरम्परानिष्ठा - नाट्यशास्त्रस्य सूत्राणां अक्षरनिष्ठया व्याख्या।
3. रस- भावयोः अभेदप्रतिपादनम् - रसः नूतनतत्त्वं न, अपि तु भावस्य उत्कर्षः।

किन्तु—

- सहृदयस्य मनोवैज्ञानिकप्रक्रिया अस्पष्टा
 - साधारणीकरणस्याभावः
 - रसस्य आनन्दात्मक- अलौकिकस्वरूपस्य न्यूनप्रतिपादनम्
- एते कारणानि भट्टलोलट्टस्य सिद्धान्तं विकासक्रमे प्रथमसोपानरूपेण स्थापयन्ति।

ऐतिहासिकमहत्त्वम्-

यद्यपि भट्टलोलट्टस्य सिद्धान्तः परवर्तीभिः आचार्यैः (शंकुक- भट्टनायक- अभिनवगुप्तैः) अतिक्रान्तः, तथापि सः रससिद्धान्त- विकासस्य आधारशिला अस्ति। वस्तुतः— **भट्टलोलट्टं विना**

रसविमर्शस्य इतिहासः अपूर्ण एव।

सौंदर्यशास्त्रीय दृष्टये मूल्याङ्कनम्-

भट्टलोलट्टस्य सिद्धान्ते वस्तुनिष्ठता (objectivity) प्रमुखा दृश्यते। रसः न किञ्चित् कल्पितः, अपि तु नाट्ये विद्यमानः। तथापि अस्य सिद्धान्तस्य सीमाः अपि सन्ति—प्रेक्षकानुभवस्य आन्तरिकप्रक्रिया स्पष्टं न विवृता।

शंकुकस्य अनुकरणवादस्य सौंदर्यशास्त्रीय विवेचनम्-

शंकुकाचार्यः (९ शताब्दी) भट्टलोलट्टस्य सिद्धान्तं खण्डयन् रसस्य अनुकरणात्मकं स्वरूपं प्रतिपादयति। तस्य मतानुसारं नाट्ये भावाः वास्तविकाः न, किन्तु लौकिकभावानां अनुकरणम्।

नाट्ये भावानां यत् दर्शनं तत् लौकिकभावानां अनुकरणमेव।

रसः तु तेषां अनुकरणानां सम्यग् ज्ञानात् उत्पद्यते।

अनुकरणवादस्य तात्त्विकाधारः

शंकुकस्य अनुकरणवादे बौद्धप्रमाणशास्त्रस्य गाढः प्रभावः दृश्यते। विशेषतः—

- प्रत्यक्ष- अनुमान- स्मृत्यादि ज्ञानप्रक्रिया
- भ्रान्तिज्ञान- सदृशज्ञान- विवेकः

नाट्ये राम- रावणादीनां क्रियाः प्रत्यक्षतया न भवन्ति; ताः इव भवन्ति। अतः प्रेक्षकस्य चित्ते उत्पद्यते— **अयं क्रुद्धो रामः इव**— इति सदृशज्ञानम्। एष एव रसास्वादस्य मूलम् इति शंकुकस्य अभिप्रायः।

रसस्य ज्ञानात्मकस्वरूपम्

शंकुकस्य दृष्ट्या रसः न भावात्मकः, न आनन्दात्मकः, अपि तु बुद्ध्यात्मकः। नाट्ये विभाव- अनुभाव- व्यभिचारिभावानां दर्शनात् प्रेक्षकस्य चित्ते लौकिकभावानां अनुकरणज्ञानं जायते। **रसः नाम अनुकरणविशेषज्ञानम्**। अतः रसास्वादः अपि एकः प्रकारः सौंदर्यज्ञानस्य, न तु भावोद्रेकस्य।

सहृदयस्य भूमिका

शंकुकस्य सिद्धान्ते सहृदयः ज्ञानकर्ता (ज्ञाता) भवति। सः नाट्ये प्रदर्शितं भावानुकरणं विवेकेन गृह्णाति।

- नाट्यं यथार्थं न इति ज्ञानम्
- तथापि तदनुकरणे सौंदर्यबोधः

इति द्वयज्ञानसंयुक्ता सहृदयस्थितिरेव रसास्वादस्य हेतुर्भवति।

सौंदर्यशास्त्रीय मूल्याङ्कनम्

शंकुकस्य अनुकरणवादस्य सौंदर्यशास्त्रीयमहत्त्वं बहुविधम्—

1. नाट्यस्य लौकिक- अलौकिकभेदप्रतिपादनम् - नाट्यं न यथार्थम्, न च मिथ्या; अपि तु अनुकरणात्मकम्।
2. ज्ञानकेन्द्रितसौंदर्यदृष्टिः - सौंदर्यानुभवः बौद्धिकप्रक्रियासाध्यः।
3. प्रेक्षकबुद्धेः महत्त्वम् - रसः प्रेक्षकज्ञानाधीनः।

किन्तु अस्य सिद्धान्तस्य सीमाः अपि सन्ति—

- रसस्य आनन्दात्मकस्वरूपं न्यूनं विवृणोति
- भावोन्मेषः गौणीकृतः
- साधारणीकरणप्रक्रिया अस्फुटा

परवर्तीचिन्तकेषु प्रभावः

यद्यपि भट्टनायकः शंकुकस्य अनुकरणवादं अतिक्रामति, तथापि—

- नाट्ये इवभाव (semblance)
- लौकिकभावविमुक्तता

इत्यादयः तत्त्वानि शंकुकादेव अभिनवगुप्तेन परिष्कृतानि।

समालोचनात्मकनिष्कर्षः-

शंकुकस्य अनुकरणवादः रससिद्धान्तविकासस्य द्वितीयसोपानम् इति स्वीकरणीयः। सः भट्टलोलट्टस्य वस्तुनिष्ठतायाः अतिक्रम्य रसस्य बौद्धिकस्वरूपं उद्घाटयति। यद्यपि अस्य सिद्धान्ते आनन्दतत्त्वं पूर्णतया न विकसितम्, तथापि रसचिन्तनस्य मनोवैज्ञानिक- ज्ञानात्मकमार्गस्य प्रवर्तकत्वेन शंकुकस्य स्थानं अविस्मरणीयम्।

भट्टनायकस्य भावकत्व- भोजकत्व- साधारणीकरणसिद्धान्त सौंदर्य-शास्त्रीय विवेचनम्-

भट्टनायकः (आ. १० शताब्दी) रससिद्धान्तविकासे निर्णायकस्थानं धारयति। सः भट्टलोल्लस्य वस्तुनिष्ठभाववादं तथा शंकुकस्य ज्ञानात्मकानुकरणवादं उभयमपि अपूर्णं मन्यते। तस्य दृष्ट्या रसः न केवलं नाट्ये विद्यमानः, न च केवलं ज्ञानरूपः, अपि तु सहृदयचित्ते विशिष्टव्यापारद्वारा आस्वाद्यः आनन्दरूपः भवति।

भट्टनायकः काव्यव्यापारान् त्रयः स्वीकृत्य रसास्वादस्य दार्शनिक-मनोवैज्ञानिकं आधारं प्रतिपादयति—

1. अभिधाव्यापारः – शब्दार्थबोधनम्

2. भावकत्वव्यापारः – भावानां साधारणीकरणम्

3. भोजकत्वव्यापारः – रसास्वादनम्

अभिधाव्यापारः

अभिधाव्यापारः शब्दार्थबोधनस्य प्रक्रिया अस्ति। काव्ये पदानां वाच्यार्थबोधेन कथा- पात्र- स्थितयः बोध्यन्ते। भट्टनायकस्य मते अभिधा रसोत्पत्तेः प्रत्यक्षं कारणं न, किन्तु आवश्यकं पूर्वसाधनम्।

अभिधा न रसस्य हेतुः, किन्तु भावकत्वस्य उपोद्घातः।

भावकत्वव्यापारः

भावकत्वं भट्टनायकस्य सिद्धान्तस्य केन्द्रीयतत्त्वम् अस्ति। अस्य अर्थः— **विभावादिभिः उद्दीपितानां स्थायीभावानां साधारणीकरणम्।** अत्र भावाः देश- काल- व्यक्ति- विशेषसम्बन्धात् विमुच्यन्ते। न ते रामस्य, न रावणस्य, न मम, न तव—अपि तु सार्वत्रिकाः भवन्ति। एष एव **साधारणीकरणप्रक्रिया।** भावकत्वेन सहृदयस्य चित्ते अहं- ममभावस्य शैथिल्यं जायते, तथा चित्तं शुद्धसत्त्वप्रधानं भवति।

भोजकत्वव्यापारः

भावकत्वेन साधारणीभूतेषु भावेषु सहृदयः भोक्ता भवति। अयं भोजकत्वव्यापारः रसास्वादनस्य अन्तिमावस्था अस्ति। **भोजकत्वं नाम भावानां स्वात्मसुखरूपेण आस्वादनम्।** अत्र रसः न लौकिकसुखदुःखसदृशः, न च कर्मफलरूपः; अपि तु निष्कामः, निरपेक्षः, शुद्धानन्दात्मकः अनुभवः।

साधारणीकरणसिद्धान्तः

साधारणीकरणं भट्टनायकस्य महान् योगदानम् अस्ति। तेन रसस्य लौकिकदुःख- सुखात् भेदः स्पष्टः क्रियते।

• लौकिके दुःखे क्लेशः

• काव्ये दुःखे अपि आनन्दः

इति विरोधाभासः साधारणीकरणेन समाधानं प्राप्नोति। भावाः सामान्यीकृताः सन्तः क्लेशहेतुत्वं त्यजन्ति, आनन्दहेतुत्वं प्राप्नुवन्ति।

सौंदर्यशास्त्रीय मूल्याङ्कनम्

भट्टनायकस्य सिद्धान्तस्य सौंदर्यशास्त्रीयमहत्त्वं अतुलनीयम्—

1. रसस्य मनोवैज्ञानिकाधारः – चित्तव्यापारविशेषेण रसास्वादः।

2. सहृदयकेन्द्रितसौंदर्यदृष्टिः – रसः आस्वादकाधीनः।

3. लौकिक- अलौकिकभेदस्पष्टीकरणम् – साधारणीकरणद्वारा।

4. आनन्दतत्त्वस्य प्रतिष्ठा – रसः शुद्धानन्दरूपः।

सीमाः तथा परवर्तीप्रभावः

यद्यपि भट्टनायकः रसस्य आनन्दस्वरूपं प्रतिपादयति, तथापि—

• आनन्दस्य दार्शनिकस्वरूपं स्पष्टं न निरूपितम्

• ब्रह्मानन्देन तादात्म्यं न दर्शितम्

एतदेव अभिनवगुप्तस्य रससिद्धान्तस्य पूर्वपीठिका भवति। वस्तुतः—

भट्टनायकः रससिद्धान्ते सेतुरिव, शंकुक- अभिनवयोर्मध्ये स्थितः।

अभिनवगुप्तस्य रससिद्धान्त सौंदर्यशास्त्रीय विवेचनम्-

अभिनवगुप्तः (१०- ११ शताब्दी) काश्मीरशैवदर्शनस्य महत्त्वपूर्णः आचार्यः। सः भट्टनायकस्य साधारणीकरणसिद्धान्तं स्वीकृत्य तं शैवदर्शनस्य आनन्दतत्त्वेन संयोजयति।

अभिनवस्य मतानुसारं रसः— **ब्रह्मानन्दसहोदरः।** रसानुभवः सहृदयस्य आत्मचैतन्यस्य प्रसाररूपः अस्ति।

रसस्य स्वरूपम्

अभिनवगुप्तस्य मते रसः न भावमात्रम्, न ज्ञानमात्रम्, नापि केवलं मनोवैज्ञानिकानुभवः, अपि तु **शुद्धानन्दस्वरूपः आत्मानुभवः।** रसास्वादकाले सहृदयस्य चित्तं विषयवासनाभ्यः विरम्य स्वात्मनि एव विश्राम्यति।

रसः लौकिकसुखदुःखयोः अतीतः अस्ति—

• लौकिके दुःखे क्लेशः

• रसदुःखे अपि आनन्दः

इति विरोधाभासस्य समाधानं अभिनवगुप्तः आत्मचैतन्यविस्फुरणेन करोति।

साधारणीकरणस्य अभिनवव्याख्या

भट्टनायकप्रणीतं साधारणीकरणसिद्धान्तं अभिनवगुप्तः सूक्ष्मतरं करोति। तस्य मते साधारणीकरणे—

• अहं- ममभावस्य क्षयः भवति

• देश- काल- व्यक्तिविशेषबन्धनं नश्यति

• चित्ते शुद्धसत्त्वप्राधान्यं जायते

एवं सहृदयः **नायं रामः, नायं अहम्** इति स्थित्वा

सार्वभौमिकभावानुभवकर्ता भवति।

ध्वनिसिद्धान्तेन सह रसस्य ऐक्यम्

अभिनवगुप्तः आनन्दवर्धनस्य ध्वनिसिद्धान्तं रससिद्धान्तस्य मेरुदण्डरूपेण स्वीकरोति।

काव्यस्य आत्मा रसः, रसस्य आत्मा ध्वनिः। वाच्यार्थ- लक्ष्यार्थौ रसस्य कारणे न, अपि तु ध्वन्यर्थ एव रसोत्पत्तेः कारणम्। रसध्वनिः काव्यस्य परमोदाहरणम् इति अभिनवस्य सिद्धान्तः।

सहृदयस्य स्वरूपम्

अभिनवगुप्तस्य सिद्धान्ते सहृदयः साधारणपाठकात् भिन्नः अस्ति। सः—

- संस्कारविशेषयुक्तः
- भावसामर्थ्यसम्पन्नः
- अहंकाररहितचित्तः

एवंभूतः सहृदयः एव रसास्वादस्य अधिकारी भवति।

रसः ब्रह्मानुभवस्य सौंदर्यात्मक रूपम्

काश्मीरशैवदर्शनानुसारं आत्मा स्वप्रकाशचैतन्यरूपः अस्ति। रसास्वादे सहृदयः क्षणिकतया तस्यैव स्वरूपस्य आस्वादनं करोति।

अतः— **रसास्वादः आत्मस्वरूपस्य सौंदर्यात्मकानुभूतिः।** अत्र ब्रह्मानन्देन तादात्म्यं न, किन्तु सादृश्यं स्वीक्रियते।

सौंदर्यशास्त्रीय महत्त्वम्

अभिनवगुप्तस्य रससिद्धान्तस्य सौंदर्यशास्त्रीयमहत्त्वं अत्युच्चम्—

1. आध्यात्मिकसौंदर्यदृष्टिः — सौंदर्यं आत्मचैतन्यप्रसादः।
2. समन्वयात्मकता — पूर्वार्च्यसिद्धान्तानां परिपाकः।
3. विश्वसौंदर्यदृष्टेः आधारः — रसास्वादः सार्वकालिकः।
4. काव्यस्य आत्मतत्त्वप्रतिष्ठा — रसः काव्यस्य आत्मा।

समालोचनात्मकनिष्कर्षः

अभिनवगुप्तः काश्मीरशैवदर्शनस्य महान् आचार्यः सन् रससिद्धान्ते अपूर्वं आयामं प्रदत्तवान्। सः केवलं काव्यशास्त्रदृष्ट्या न, अपि तु दार्शनिकदृष्ट्या अपि रसस्य व्याख्यां करोति। अभिनवस्य मतानुसारं रसः लौकिकभावात् विलक्षणः, अलौकिकानन्दस्वरूपः च। **रसानुभवो नाम न लौकिकसुखदुःखानुभववत्, किन्तु आत्मचैतन्यस्य विश्रान्तिरूपः।**

चतुर्णाम् आचार्याणां तुलनात्मकम् अनुशीलनम्- तुलनात्मक सारणी (संक्षेपे)

आचार्यः	रसस्वरूपम्	मुख्य सिद्धान्तः	सौंदर्यदृष्टिः
भट्टलोलट्टः	भावपरिणामः	वास्तविकतावादः	वस्तुनिष्ठा
शंकुकः	ज्ञानजन्यः	अनुकरणवादः	बौद्धप्रभाविता
भट्टनायकः	आस्वाद्यः	साधारणीकरणम्	मनोवैज्ञानिकी
अभिनवगुप्तः	आनन्दरूपः	ब्रह्मानन्दसहोदरता	आध्यात्मिकी

सौंदर्यशास्त्रीय दृष्टये समन्वयः

एतेषां चतुर्णाम् आचार्याणां सिद्धान्ताः परस्परविरोधिनः न, अपि तु विकासक्रमस्य सोपानाः। भट्टलोलट्टात् आरभ्य अभिनवगुप्तपर्यन्तं

रससिद्धान्तः स्थूलात् सूक्ष्मताम्, बाह्यात् आन्तरिकताम्, लौकिकात् अलौकिकतां च गच्छति।

आधुनिकसौंदर्यशास्त्रे रससिद्धान्तस्य प्रासङ्गिकता-

आधुनिकपाश्चात्यसौंदर्यशास्त्रे Reader-response theory, Aesthetic distance, Universalization इत्यादयः अवधारणाः

रससिद्धान्तेन सह साम्यं वहन्ति। विशेषतः—

- साधारणीकरणं = Universalization
- सहृदयः = Ideal reader
- रसास्वादः = Aesthetic experience

अत एव रससिद्धान्तः केवलं प्राचीनभारतीयचिन्तनं न, अपि तु वैश्विकसौंदर्यचिन्तनस्य आधारः अपि अस्ति।

उपसंहारः-

अस्मिन् शोधपत्रे भट्टलोलट्ट, शंकुक, भट्टनायक तथा अभिनवगुप्त इत्येषां रससिद्धान्तानां सौंदर्यशास्त्रीयम् अनुशीलनं कृतम्। एतेषां विचाराणां समन्वयेन रससिद्धान्तः भारतीयकाव्यशास्त्रस्य शिरोमणिः इति सिद्धयति। विशेषतः अभिनवगुप्तेन रसः आध्यात्मिकानन्दस्य सौंदर्यात्मकं रूपं प्राप्नोति।

संदर्भग्रन्थाः (References)-

1. भरतमुनिः — *नाट्यशास्त्रम्* (अभिनवभारतीसहितम्)
2. आनन्दवर्धनः — *ध्वन्यालोकः*
3. अभिनवगुप्तः — *अभिनवभारती, लोचनम्, तन्त्रालोकः*
4. भट्टनायकः — (उद्धरणानि अभिनवभारत्याम्)
5. शंकुकः — (नाट्यशास्त्रटीकासु उद्धृतम्)
6. के. सी. पाण्डेयः — *Indian Aesthetics*
7. एस. के. दे — *History of Sanskrit Poetics*